

การประชุมวิชาการระดับชาติครั้งที่ ๓ “นวัตกรรมสร้างสรรค์ชุมชน และสังคมไทย ๔.๐”
วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐ ณ วิทยาลัยสงฆ์ลำพูน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อไสยศาสตร์กับสังคมชาวพุทธกัมพูชาในปัจจุบัน
AN ANALYTICAL STUDY OF THE SUPERSTITION BELIEF IN THE BUDDHIST SOCIETY IN THE
PRESENT CAMBODIA

พระมหานุกูล อินทสโร (จันดตา)*

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อไสยศาสตร์กับสังคมชาวพุทธกัมพูชาในปัจจุบัน” มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษากำเนิดและพัฒนาการแนวคิดเรื่องไสยศาสตร์ ๒) เพื่อศึกษาบริบทและวิถีชีวิตของสังคมชาวพุทธในประเทศกัมพูชา และ ๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์กับสังคมชาวพุทธในประเทศกัมพูชาปัจจุบัน

จากการวิจัยพบว่า ไสยศาสตร์ เป็นสิ่งที่มีอยู่ทั่วทุกมุมโลก อาจกล่าวได้ว่า มนุษย์อาศัยอยู่ที่ใด ไสยศาสตร์จะมีอยู่ ณ ที่นั้น และเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า ไสยศาสตร์เกิดจากความกลัวภัยอันเกิดจากธรรมชาติ ประเภทของไสยศาสตร์เมื่อกล่าวโดยสรุปมี ๒ อย่าง คือ ไสยศาสตร์ขาว (white magic) และไสยศาสตร์ดำ (black magic) ไสยศาสตร์ขาว คือ ไสยศาสตร์ที่มีไว้เพื่อสร้างความดี ส่วนไสยศาสตร์ดำ คือ ไสยศาสตร์ที่มีไว้เพื่อสร้างความชั่ว ไสยศาสตร์บางอย่างไม่สามารถกำหนดแน่ชัดว่าเป็นขาวหรือดำ กล่าวคือสามารถทำให้เป็นได้ทั้งขาวและดำ ขึ้นอยู่กับเจตนาของผู้ใช้ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเรียกไสยศาสตร์ประเภทนี้ว่า ไสยศาสตร์เทา ในสังคมกัมพูชา ประชาชนที่นับถือพระพุทธศาสนามักจะมีความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ควบคู่กันไป แต่กล่าวโดยหลักการแล้ว พระพุทธศาสนากับไสยศาสตร์แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง สาเหตุที่ทำให้ไสยศาสตร์ในสังคมกัมพูชากลมกลืนกับพระพุทธศาสนาอาจจะมาจากการที่มีพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเป็นผู้ทำพิธีทางไสยศาสตร์นั่นเอง ดังนั้น เมื่อมองในแง่ของสังคมพระพุทธศาสนากับไสยศาสตร์สามารถไปในทางเดียวกันได้ ด้วยเหตุนี้ โบราณจารย์ในพระพุทธศาสนาจึงอนุโลมให้พระภิกษุเข้ามามีส่วนร่วมเกี่ยวข้องกับไสยศาสตร์ได้ การอนุโลมดังกล่าวเพื่อใช้ไสยศาสตร์นำหน้าพระพุทธศาสนาเพื่อให้ผู้ที่เชื่อในไสยศาสตร์เข้ามาใกล้ชิดกับพระพุทธศาสนามากขึ้น ทำให้ง่ายต่อการสอดแทรกหลักธรรมของพระพุทธศาสนาในภายหลัง

ความสัมพันธ์ของความเชื่อไสยศาสตร์และความเชื่อพระพุทธศาสนาของชุมชนหมู่บ้านตาฮองนั้น ผลปรากฏว่า ความเชื่อในเรื่องทั้งสองนั้นเป็นไปในทางเดียวกัน ทั้งในการนำสัญลักษณ์ของความเชื่อมาใช้เป็นลักษณะของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ร่วม ความหมายเชิงปฏิบัติและวัตถุประสงค์ในการนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ลักษณะความเชื่อดังกล่าวสามารถนำมาเป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติเพื่อให้เกิดขวัญและกำลังใจในการดำรงชีวิตจนเกิดเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีประจำหมู่บ้านตาฮองขึ้นมา เป็นการยากมากที่จะแยกประเพณีพระพุทธศาสนาออกจากประเพณีไสยศาสตร์ ซึ่งเป็นการยืนยันว่า ในจิตศรัทธาของคนกัมพูชาหมู่บ้านนี้ พระพุทธศาสนากับไสยศาสตร์เข้ากันได้เป็นอย่างดี และเกี่ยวเนื่องกันอย่างใกล้ชิดโดยมีหลักพระพุทธศาสนาเป็นหลัก เกื้อกูลความเชื่อและประเพณีทางไสยศาสตร์

คำสำคัญ: ความเชื่อ, ไสยศาสตร์, สังคมชาวพุทธกัมพูชา

* นิสิตปริญญาโท หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาพระพุทธศาสนา) คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ ปีการศึกษา ๒๕๕๙

Abstract

The thesis entitled “An Analytical Study of the Superstition Belief in the Buddhist Society in the Present Cambodia” consists of 3 objectives as 1) to study the origin and development of the superstition belief, 2) to explore the context and the way of life of Buddhist society in the Cambodia and 3) to analyze the superstition belief in the Buddhist society in the present Cambodia. From the study, it can be found that:

Superstition is available all over the world. We can say that humans have lived anywhere superstition exists therein. It is generally accepted that superstition is due to the fear caused by natural disasters. There are two main types of superstition: white magic and black magic. The former is for making goodness while the latter is for creating evil. Some of superstitions cannot be conclusively determined as a white or black; it may be either black and white based on the intent of the user. Therefore, the superstition can be mentioned as grey magic.

In the society of the Cambodia, persons beholding Buddhism often have superstitious beliefs simultaneously. In principle, Buddhism and superstition are different. The reasons for merging the superstition in Cambodia with Buddhism may come from a Buddhist monk who performs the superstition ceremony. As viewed in terms of social, Buddhism and superstition can go on the same way. That is why; the elder Buddhist masters deferred to the monks took part with superstition. Besides, taking superstition preceded Buddhism is for those who believe in superstition to come closer to Buddhism increasingly. This can make it easier to insert the principles Buddhism later.

The relationship of beliefs on superstition and Buddhism of Tahong Community can be seen that the general opinions of the both are in the same manner; bringing symbols of faith to be the nature of Holy things, and giving practical meaning and purpose in bringing the benefits in their daily lives. Such beliefs can be taken as a guide to conduct morale in living and as a significant tradition of Tahong Community. It is very difficult to separate the Buddhism tradition from superstition. Last, it can be said that in the above community Buddhism and superstition are compatible as well and complementary closely with Buddhism as a core for the both beliefs.

บทนำ

ประเทศกัมพูชาที่มีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ ประชากรส่วนมากนับถือพุทธศาสนา ผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาผู้ที่มีความเลื่อมใสศรัทธาในคำสอนของพระพุทธเจ้า พระองค์ ทรงสอนให้มนุษย์รู้และเข้าใจความจริงของชีวิตให้รู้จักสอนตนเอง พึ่งตนเอง เชื่อในการกระทำและผลของการกระทำของตนเอง นอกจากนั้นพระพุทธเจ้ายังทรงสอนมิให้ถือฤกษ์ยามในการประกอบกิจการใดๆ เพราะถ้ามนุษย์กระทำดีในเวลาใดเวลานั้นก็คือฤกษ์ดี ยามดี ของผู้ประพฤติปฏิบัตินั้นๆ และทรงกล่าวถึงดิรัจฉานวิชาหรือความรู้ที่ขวางทางพระนิพพาน

ความเชื่อเป็นสิ่งที่มียุทธูปถัมภ์ต่อพฤติกรรมของมนุษย์ มนุษย์จะประพฤติปฏิบัติสิ่งใดหรือไม่ประพฤติปฏิบัติสิ่งใดนั้น ความเชื่อเป็นสิ่งที่มีส่วนมีบทบาทในการกระตุ้นจิตใจให้มนุษย์แสดงพฤติกรรมหรือไม่แสดงพฤติกรรมนั้น ๆ เนื่องจากประเทศกัมพูชาเป็นประเทศที่มีพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติมาช้านาน ประชากรส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนา การเผยแผ่สั่งสอนพุทธศาสนายังคงดำเนินติดต่อกันมาตลอดเวลา ประชาชนชาวกัมพูชาที่นับถือพุทธศาสนาจึงน่าจะมีความเชื่อพุทธศาสนาอย่างถูกต้องและประพฤติปฏิบัติตามคำสั่งสอนทางศาสนาซึ่งมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก แต่ความเป็นจริงนั้นชาวพุทธนอกจากจะปฏิบัติตามคำสั่งสอนทางพุทธศาสนาแล้ว การประพฤติปฏิบัติเกี่ยวกับความเชื่อไสยศาสตร์ก็ยังคงมีปรากฏอยู่ ดังจะเห็นจากพฤติกรรมในการปฏิบัติศาสนกิจ เช่น การทำบุญ การฟังเทศน์ การรักษาศีลตามคำสอนทางพุทธศาสนาแล้วชาวพุทธบางกลุ่มก็ยังมี การเคารพบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ การใช้เครื่องรางของขลัง ความเชื่อโชคลางในการปฏิบัติภารกิจที่สำคัญในชีวิตประจำวันปะปนอยู่ด้วยในเวลาเดียวกัน

วัตถุประสงค์การวิจัย

๑. เพื่อศึกษากำเนิดและ พัฒนาการแนวคิดเรื่องไสยศาสตร์
๒. เพื่อศึกษาบริบทวิถีชีวิตของสังคมชาวพุทธในประเทศกัมพูชา
๓. เพื่อศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์กับสังคมชาวพุทธในประเทศกัมพูชา

ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มุ่งเน้นศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อไสยศาสตร์ที่มีผลต่อการดำเนินชีวิตในปัจจุบันของสังคมชาวพุทธกัมพูชาในจังหวัดกันดาล ในการวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) และมีการสัมภาษณ์เชิงลึกเพื่อประกอบการวิจัย ซึ่งผู้วิจัยได้แบ่งขอบเขตการศึกษาวิจัยออกเป็น ๓ ส่วน ดังนี้

ขอบเขตด้านเนื้อหา

ผู้วิจัยศึกษากำเนิดและ พัฒนาการแนวคิดเรื่องไสยศาสตร์ บริบทวิถีชีวิตของสังคมชาวพุทธในประเทศกัมพูชาและวิเคราะห์ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์กับสังคมชาวพุทธในประเทศกัมพูชาปัจจุบัน

ขอบเขตด้านประชากร

ประชากรในหมู่บ้านตาฮอง ตำบลกัมปงก อำเภอกะเณร จังหวัดกันดาล ราชอาณาจักรกัมพูชา โดยผู้วิจัยสุ่มตัวอย่าง ๑๕ คน ได้แก่

- | | |
|-----------------|--------|
| - พระสงฆ์ | ๘ รูป |
| - นักวิชาการ | ๒ ท่าน |
| - ประชาชนทั่วไป | ๕ ท่าน |

ขอบเขตด้านพื้นที่

ได้ศึกษาในหมู่บ้านตาฮอง ตำบลกัมปงก อำเภอกะเณร จังหวัดกันดาล ราชอาณาจักรกัมพูชา

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อไสยศาสตร์กับสังคมชาวพุทธในประเทศไทยปัจจุบัน เป็นการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) สัมภาษณ์(Interview) เชิงลึกโดยการสังเกตการอย่างมีส่วนร่วม โดยมีวิธีการดำเนินการและมีขั้นตอน ดังนี้

๑. ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิที่เกี่ยวข้องกับดิรัจฉานวิชาในพระพุทธศาสนา หรือไสยศาสตร์ โดยศึกษาจากคัมภีร์พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ รวมถึง คัมภีร์อรรถกถา ที่เกี่ยวข้อง

๒. รวบรวมข้อมูลชั้นทุติยภูมิ คือส่วนที่เป็นงานวิทยานิพนธ์ทั่วไป รวมทั้งเอกสาร งานวิจัย บทความทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับหัวข้อที่ศึกษาวิจัยนี้

๓. กำหนดแหล่งเก็บข้อมูล โดยการสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ กลุ่มประชากรตัวอย่าง ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มที่ ๑ พระสงฆ์ กลุ่มที่ ๒ นักวิชาการ กลุ่มที่ ๓ ประชาชนทั่วไป รวมทั้งหมด ๑๕ รูป / คน

๔. นำผลการศึกษาและสัมภาษณ์ มาวิเคราะห์ ใช้เป็นแนวทางในการอธิบายอิทธิพลไสยศาสตร์ที่มีต่อสังคมชาวพุทธกัมพูชาในหมู่บ้านตาฮอง ตำบลกัมปงก อำเภอกะธม จังหวัดกันทดล

๕. การเรียบเรียงและเสนอผลการวิจัย ผู้วิจัยจะศึกษาเนื้อหาของเอกสารอย่างละเอียด และสอบทานนัยสำคัญของเนื้อหาอีกครั้ง พร้อมทั้งนำเสนอให้คณะกรรมการวิทยานิพนธ์พิจารณาเพื่อนำมาเรียบเรียง และสรุปผล

ผลการวิจัย

ความเชื่อเป็นสิ่งที่หนึ่งที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของมนุษย์ มนุษย์จะประพฤติปฏิบัติสิ่งใดหรือไม่ประพฤติปฏิบัติสิ่งใดนั้น ความเชื่อเป็นสิ่งที่มีส่วนมีบทบาทในการกระตุ้นจิตใจให้มนุษย์แสดงพฤติกรรมหรือไม่แสดงพฤติกรรมนั้น ๆ เนื่องจากประเทศกัมพูชาเป็นประเทศที่มีพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติมาช้านาน ประชากรส่วนใหญ่ก็นับถือพุทธศาสนา การเผยแผ่สั่งสอนพุทธศาสนายังคงดำเนินติดต่อกันมาตลอดเวลา ประชาชนชาว กัมพูชาที่นับถือพุทธศาสนาจึงน่าจะมี ความเชื่อพุทธศาสนาอย่างถูกต้องและประพฤติปฏิบัติตามคำสั่งสอนทางศาสนาซึ่งมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก แต่ความเป็นจริงนั้นชาวพุทธนอกจากจะปฏิบัติตามคำสั่งสอนทางพุทธศาสนาแล้ว การประพฤติปฏิบัติเกี่ยวกับความเชื่อไสยศาสตร์ก็ยังคงมีปรากฏอยู่ ดังจะเห็นจากพฤติกรรมในการปฏิบัติศาสนกิจ เช่น การทำบุญ การฟังเทศน์ การรักษาศีลตามคำสอนทางพุทธศาสนาแล้วชาวพุทธบางกลุ่มก็ยังมี การเคารพบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ การใช้เครื่องรางของขลัง ความเชื่อโชคลางในการปฏิบัติภารกิจที่สำคัญในชีวิตประจำวันปะปนอยู่ด้วยในเวลาเดียวกัน

ความสัมพันธ์ของความเชื่อไสยศาสตร์และความเชื่อพุทธศาสนานั้นผลจึงปรากฏว่า ความเชื่อทั้งสองนั้นสัมพันธ์กันและสัมพันธ์นั้นเป็นไปในทางเดียวกัน ทั้งในการนำสัญลักษณ์ของความเชื่อมาใช้เป็นลักษณะของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ร่วม ความหมายเชิงปฏิบัติและวัตถุประสงค์ในการนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ลักษณะความเชื่อที่มีความอ้างอิงต่อกันอย่างใกล้ชิดนี้เป็นผลที่เกิดขึ้นมาจากการที่คนกัมพูชาชาวพุทธกลุ่มนี้ผนวกนำศรัทธาทางพุทธศาสนากับความเชื่อทางไสยศาสตร์มาเป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติเพื่อให้เกิดขวัญและกำลังใจในการดำรงชีวิตจนเกิดเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีประจำหมู่บ้านหรือประจำท้องถิ่นขึ้นมาและกลายเป็นเอกลักษณ์ความเชื่อทางศาสนาแบบฉบับท้องถิ่นกัมพูชานั้นๆ จนบางครั้งเป็นการยากมากที่จะแยกประเพณีพุทธศาสนาออกจากประเพณีไสยศาสตร์ ออกจากจิตศรัทธาของคนกัมพูชาในท้องถิ่นนี้ ซึ่งเป็นการยืนยันว่า ในจิตศรัทธาของคนกัมพูชาหมู่บ้านนี้ พุทธศาสนากับไสยศาสตร์เข้ากันได้เป็นอย่างดี และเกี่ยวเนื่องกันอย่างใกล้ชิดโดยมีหลักพระพุทธศาสนาเป็นหลักเกื้อกูลความเชื่อและประเพณีทางไสยศาสตร์

สรุปองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

พระพุทธศาสนากับไสยศาสตร์ในสังคมกัมพูชาจะดูเหมือนกลมกลืนกัน แต่ถ้ากล่าวโดยหลักการแล้ว พระพุทธศาสนากับไสยศาสตร์แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง สาเหตุที่ทำให้ไสยศาสตร์ในสังคมกัมพูชากลมกลืนกับพระพุทธศาสนาอาจจะมาจากการที่มีพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเป็นผู้พิธีทางไสยศาสตร์เอง ดังนั้น ถ้ามองจากหลักการ พระพุทธศาสนากับไสยศาสตร์จะแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง แต่ถ้ามองในแง่ของสังคมพระพุทธศาสนากับไสยศาสตร์ดูเหมือนจะไปในทางเดียวกันได้ ความแตกต่างในมุมมองทำให้เกิดแนวความคิดจากกรอบของพุทธศาสนิกชนที่มีต่อไสยศาสตร์เป็น ๒ อย่างคือ ๑) การมองไสยศาสตร์แบบปฏิโลม(หลักการ) พระพุทธศาสนาเห็นว่าไสยศาสตร์ไม่สามารถเป็นที่พึ่งอันเกษมหรือปลอดภัยด้วยเหตุผล ๒ ประการ คือ ทางปัญญา ไสยศาสตร์ไม่สามารถทำให้เกิดปัญญาหยั่งรู้สัจธรรมและเข้าถึงสภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริงได้ ไสยศาสตร์ไม่สามารถกำจัดกิเลสและดับทุกข์ได้ ไสยศาสตร์ยังทำให้จิตใจขุ่นมัว กลัดกลุ้ม ๒) การมองไสยศาสตร์แบบอนุโลม (สังคม) เนื่องจากไสยศาสตร์บางอย่างมีความจำเป็นในการสร้างกำลังใจและอาจจะเป็นเครื่องมือในการดึงคนให้เข้ามาใกล้ชิดกับพระพุทธศาสนามากขึ้น ด้วยเหตุนี้โบราณจารย์ในพระพุทธศาสนาจึงอนุโลมให้พระภิกษุเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องกับไสยศาสตร์ได้ การอนุโลมดังกล่าวคือการให้ไสยศาสตร์นำหน้าพุทธศาสนา เพื่อให้ผู้ที่เชื่อในไสยศาสตร์เข้ามาใกล้ชิดกับพระพุทธศาสนามากขึ้น ทำให้ง่ายต่อการสอดแทรกหลักธรรมของพระพุทธศาสนาในภายหลัง

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะทั่วไป

ชาวพุทธที่หมู่บ้านตาฮองมีทั้งความเชื่อไสยศาสตร์และความเชื่อพุทธศาสนา แต่ความเชื่อไสยศาสตร์มีระดับต่ำกว่าความเชื่อพุทธศาสนา ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากหมู่บ้านนี้ตั้งอยู่ใกล้ตัวเมือง มีสิ่งสาธารณูปโภคพร้อมทุกด้าน มีการคมนาคมที่ดี มีเครื่องอำนวยความสะดวกที่ทันสมัยเช่นเดียวกันประชาชนตามเมืองใหญ่ ๆ ดังนั้นถ้าพัฒนาให้หมู่บ้านต่างๆ มีลักษณะ เช่น หมู่บ้านตาฮองแล้ว อาจจะมีผลต่อความเชื่อไสยศาสตร์ด้วย

ข้อเสนอแนะสำหรับการนำไปปฏิบัติ

สำหรับการศึกษาในระบบโรงเรียนนั้น ควรมุ่งเน้นการจัดการเรียนการสอนด้วยการปฏิบัติให้มากขึ้น เปิดโอกาสให้พระสงฆ์มีบทบาทขึ้นในการสอนธรรมะด้วย ครูอาจารย์ที่รับผิดชอบในการเรียนการสอนควรกำหนดจุดประสงค์ของการเรียนรู้ระหว่างทางและปลายทางให้บังเกิดผลตรงตามหลักพุทธศาสนา ควรปรับปรุงวิธีวัดผลประเมินผลการเรียนให้สอดคล้องกับหลักการพุทธศาสนาเพื่อให้ประชาชนที่จบการศึกษาจากระบบโรงเรียนมีวิถีชีวิตที่ดี มีความเชื่อที่ถูกต้องตามหลักพุทธศาสนา รู้จักพึ่งตนเองได้มากขึ้น โดยไม่ต้องพึ่งวิธีการทางไสยศาสตร์

ข้อเสนอแนะสำหรับการทำวิจัยครั้งต่อไป

แม้จะพบว่าความเชื่อไสยศาสตร์มีส่วนที่ดีในการสร้างความสามัคคีในสังคม ทำให้บุคคลมีที่พึ่งทางใจก็ตาม แต่ตามความเป็นจริงแล้ววิถีการปฏิบัติเกี่ยวกับความเชื่อไสยศาสตร์บางอย่างต้องใช้เงินจำนวนมากตามความเชื่อของบุคคล พระรัตนตรัยก็เป็นที่พึ่งทางใจของพุทธศาสนิกชนได้ วัดในพุทธศาสนาก็มีมากมายเพื่อให้ผู้มีศรัทธาไปปฏิบัติ ดังนั้นจึงควรมีการวิจัยความเชื่อไสยศาสตร์ทางด้านเศรษฐศาสตร์ คือ ควรศึกษาเปรียบเทียบอัตราส่วนของค่าใช้จ่ายในการดำเนินกิจกรรมตามความเชื่อไสยศาสตร์กับรายได้ของประชาชน เพื่อให้ทราบถึงค่าใช้จ่ายและประโยชน์ที่ได้จากการปฏิบัติตามความเชื่อ เพื่อนำไปใช้ประโยชน์ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

(๑) หนังสือ :

เดวิด แชนด์เอลร์. ประวัติศาสตร์กัมพูชา. แปลโดยพรณงาม เก้าธรรมสาร และคณะ. พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๖.

จีบตี บัวคา ศรี. ประวัติศาสตร์กัมพูชา. กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ, ๒๕๔๗.

ธีระ นุชเปี่ยม. การพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองกัมพูชา. กรุงเทพมหานคร: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, ๒๕๔๒.

นักองศ์ นพรัตน์. ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา แปลโดย ทองดี ธนรัชต์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. จันทบุรี : สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, ๒๕๕๐.

บุญปลุก ส่วนพงษ์. พรรคคอมมิวนิสต์กับการปฏิวัติในกัมพูชา .กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพมหานคร พิมพ์, ๒๕๒๓.

(๒) วิทยานิพนธ์และงานวิจัย:

ทรงธรรม ปานสุก. “ร่องรอยพระพุทธศาสนาในอาณาจักรเขมรโบราณก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๗”วิทยานิพนธ์
หลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาเขมรศึกษาภาควิชาภาษาตะวันออก.

กรุงเทพมหานคร: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘.